

Soltész Márton

A keletkező gondolat poétikája – *Pilinszky-redivivus*¹

„A klasszikus művész maszkot visel, a keresztény meztelen; a klasszikus művész mester, a keresztény szamaritánus.”

(Pilinszky János)²

A vírust a tudománynak kell legyőznie, de vajon nem maga a tudomány teremti-e a vírust? S mit tesz mindeközben, mit tehet egyáltalán a pandémia orvoslása érdekében a művészet és a művészet tudománya – régies kifejezéssel: az *aesthetica* – a maga sajátos eszközeivel? Másként fogalmazva: mi a szerepe az alkotásnak és az alkotás elméletének a társadalom egészségét és egzisztenciáját emésztő világjárvánnyal szemben? – teszi föl a kérdést az MMA MMKI konferenciafelhívása. Válaszért a 2021-ben születésének 100. évfordulóját ünneplő Pilinszky János evangéliumi esztétikájához fordulok, s *Beszélgetések* című kötetének legteljesebb, 2016-os kiadásából a költő főbb alkotáslélektani nyilatkozatait idézem fel. Vagyis egy minden ízében 20. századi művész egyszerre elméleti és gyakorlati fejtegetéseit olvasom és értelmezem újra, amelyek a koronavírus-járvány idején hangjukat, szerepüket kereső írók, az útmutatásra szomjazó olvasók és a társadalom teljes gyógyulásán, lelki immunitásának visszaállításán fáradozó szakemberek számára egyaránt aktuálisak és megszívlelendők.

*

Gimnáziumi éveim egyik meghatározó filmélménye volt Maár Gyula 1978. október 16-án forgatott fekete-fehér portréfilmje – mai napig az egyetlen önálló film – Pilinszky Jánosról. Magyaránarómtól kaptam kölcsön a kétezres évek közepén, még VHS-kazettán; ma már az internet jóvoltából bárki, bármikor megtekintheti,³ sőt el is olvashatja a beszélgetés Török Endre és Hafner Zoltán által szakszerűen sajtó alá rendezett, jegyzetekkel kísért szövegét.⁴ Több mint negyven évvel ezelőtt hangzottak el a filmrendező barát tüpontos – már-már provokatív – kérdései, és az akkor már ötvenes éveinek második felében járó költő válaszai, alkotásuk azonban áll az időben. Nem kétséges: Pilinszky művészi attitűdje, az általa elfoglalt-betöltött „misztikus pozíció”

¹ A Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóközpontjának *A művészet közege III. – Alkotáselmélet, elméletalkotás a vírus idején* című konferenciáján elhangzott előadás (Pesti Vigadó, 2021. március 29.) szerkesztett változata.

² PILINSZKY János: *Tűnődés az „evangéliumi esztétikáról”* = *Új Ember*, 1961, 49. sz., 3. Idézi és értelmezi: HAFNER Zoltán: *Az üldözött legenda: Kilencvenkilenc éve született Pilinszky János* = *Magyar Nemzet*, 2020. november 28.

³ *Hűség a labirintushoz: Beszélgetés Pilinszky Jánossal*. Rendezte: MAÁR Gyula, Bp., MTV, 1978. <https://www.youtube.com/watch?v=Xka8jpmXYiw> (utolsó letöltés: 2021. 03. 10.)

⁴ *Pilinszky-portré a televízióban (Maár Gyula)* = PILINSZKY János: *Beszélgetések*. Szerk. TÖRÖK Endre, Bp., Magvető, 1983, 219–241.; *Egyenes labirintus: Pilinszky-portré a televízióban (Maár Gyula)* = PILINSZKY János: *Beszélgetések*. Szerk. HAFNER Zoltán, Bp., Magvető, 2016, 254–273.

– a „leírás és megközelítések nélküli” spontán kimondás létszerű gyakorlata – jottányit sem veszített érvényességéből.⁵ E különleges pozíció természetesen nem csupán költői szerepválasztás eredménye; háttérében mély egzisztenciális elköteleződés húzódik, amely a *magatartás mint önnevelés* és az *egyéni kompetencia mint önfejlesztés*, vagyis örökös készenlét (*permanentia*) és nem szűnő gyakorlat (*praxis*) kettősségét implikálja. Pilinszky fejtegetéseit hallgatva értettem meg: ez az attitűd megköveteli, sőt előfeltételezi, hogy a költő képes legyen pontosan látni és érzékelni tárgyát: azt az élő vagy élettelen dolgot – Pilinszky példájánál maradva: egy fát, egy asztalt, egy poharat –, amelyet megnevez, s e megnevezés révén egyúttal újra is teremt, máskülönben nem jelenik meg, nem válik autonóm entitássá a kéziratlapon. „Nem *le-* vagy *megf*ogalmazom a világot – fejtegeti Maár Gyula kamerája előtt –, hanem valamiféleképpen megismétlem a keletkezést. Persze nem én ismétlem meg, az ismétli meg önmagát.”⁶

A figyelem összpontosításának felelősségérzete és a szavak eljövetele iránti szenvedélyes vágyakozás ünnepi öröme hatja át ezt a költői attitűdöt. Az igazi gondolkodás a *semmire koncentrál* – hangsúlyozza több helyütt a költő –, hiszen mindaddig, amíg tudjuk, mire koncentrálunk, szükségszerűen *ismert* dologra összpontosítjuk figyelmünket,⁷ s így tevékenységünkben hiányzik a teremtés szent heurézise, a *creatio ex nihilo* pátosza. „Isten az, s egyedül az, aki ír” – szögezi le Pilinszky A „*teremtő*” *képzelet sorsa korunkban* című esszéjében;⁸ „Egyedül Istennek írunk” – olvasom műhelynaplójának forgácsai között.⁹ S azt hiszem, erre a kettős kötésre épül Pilinszky egész ars poeticája. Ha szavainkban és cselekedeteinkben megnyilvánuló életünket Isten céljainak rendeljük alá, akkor minden sorunkat önkéntelenül is neki címezzük; s ha felvesszük hivatásunk keresztjét, onnantól általunk is önmagát közli a Fennvaló. Mindez nem elvont teológiai, nagyon is *gyakorlati* kérdés. Miközben egyetlen pillanatra sem állítja szembe egymással a tudományt és a művészetet – éppen ellenkezőleg: deklarálja céljaik azonosságát –,¹⁰ Pilinszky rámutat metodikájuk lényegi, mondhatni ontológiai különbözőségére. „Ki kell mondanunk: a költészet nem filozófia. A bölcseleő mindent tudni akar, a költő viszont szeretne mindenkor újra semmit sem tudni.”¹¹ A költő tehát a „semmit tudásra” törekszik, miközben bízik a keletkezésben, vagyis teremtő halandóként az „eleve áttekinthetetlenre tervezett”-be veti törékeny bizalmát.¹²

Múlt és jövő közé, a termékeny jelen(lét) állapotába pozicionálja Pilinszky János az alkotó embert. A múlt traumáitól és a jövő bizonytalanságától szenvedő 20. századi

⁵ PILINSZKY: *i. m.* (2016), 257.

⁶ Uo., 260. Kiemelések tőlem – S. M.

⁷ Uo., 258.

⁸ PILINSZKY János: A „*teremtő*” *képzelet sorsa korunkban* = Uő: *Összegyűjtött művei: Versek*. Szerk. JELENITS István, Bp., Századvég, 1993, 80.

⁹ PILINSZKY János *Összegyűjtött művei: Naplók, töredékek*. Szerk. HAFNER Zoltán, Bp., Osiris, 1995, 71.

¹⁰ „Azt hiszem, hogy egy igazi író legvégül ugyanannyit tud, mint egy igazi filozófus a világról. Az egész ugyanolyan, mint a Jákob létrája, amin az angyalok föl-le közlekednek, és a küldetésük is ugyanaz.” – PILINSZKY: *i. m.* (2016), 260.

¹¹ *Mindenkor újra semmit sem tudni* (Rada Saratlić) = PILINSZKY: *i. m.* (2016), 218–219.

¹² PILINSZKY: *i. m.* (2016), 263.

individuumból, a heideggeri „Sorge” alanyából kilépő művészt a várakozás, a meditáció, a „keletkező gondolat” alanyává avatja, a metafizikai valóságra irányuló létként határozza meg. Milyen aktuális, reményt adó és követésre készítő ez a „korszerűtlen” diszpozíció a 2020-as évek elejének karanténban vergődő értelmisége számára! Ülünk munkaszobánk falai között, vagy járjuk a várost a védőmaszk arctalan magányában, s még kutatásainkat sem tudjuk tervezni, ütemezni, nemhogy saját magunk, s ezáltal barátaink, családjaink, szeretteink magánéletét. A könyvtárak, levéltárak zárva, az általunk tanulmányozott korszak irodalmának tanúi éppúgy szobafogságban ülnek, mint munkatársaink. Miközben tehát a múlt lényegében nem (vagy csak korlátozottan) kutatható, a jövő pedig abszolút kalkulálhatatlan, elemi erővel nehezedik ránk a *home office* intézménye, s vele-általa a permanens *online* jelenlét. Ez utóbbi ugyanis nem a heideggeri *Dasein* – az ontikusan kitüntetett jelenlét – természetes (ki)áradása, csupán a jelenbe vetettség improduktív kényszere, melynek alanya kénytelen-kelletlen a tárgyi létezők (a kéznél lét, a kézhez állóság) sorsára jut. Nem kell képzett fenomenológusnak lennünk ahhoz, hogy belássuk: a képernyő elé szegezetséggel orwelli pozíciójából fájón hiányzik a közösség érlelő, önértelmezést segítő visszajelzése egyfelől, a tudatosan megélt meditatív-kontemplatív egyedüllét kontrollinstanciája másfelől. Munkaidő és magánélet között végképp elmosódnak a tér- és időbeli határok: míg a baráti és rokoni (telefon)beszélgetések szakmai gondok és egzisztenciális félelmek, addig a szakmai konzultációk, tudományos tanácskozások személyes problémák, magánéleti tragédiák megvitatásával keverednek.

Nem is beszélve az óvodai és iskolai közösségükből hónapokra kiszakadó gyerekekről és kamaszokról, akik *home office*-ra ítélt szüleik mellett egyfajta társas magányba, s ami még riasztóbb: minden eddiginél mélyebb médiafüggőségbe zuhannak. Nem kétséges, hogy a felügyeleti kapitalizmus (*surveillance capitalism*) és adatbányászat (*data mining*) korát éljük. Amint arra az amerikai Jeff Orlowski 2020-as *The Social Dilemma* című filmjében a Google és a Facebook egykori fejlesztőmérnöke, Justin Rosenstein rámutatott: éppen a *figyelmünk* az, amit „bányásznak”. A figyelmünk, amely akarataink szabadságának záloga, s amelynek Pilinszky esztétikájában kitüntetett szerep jut. Az irodalmi mű szövege, a digitális vagy nyomtatott könyvoldal lelki-szellemi tükörként, személyiségünk és világgépünk fejlődésének motorjaként és támaszaként funkcionál. Az okostelefon képernyője és a számítógép világhálós böngészőablaka ezzel szemben olyan kémlelőnyílás, amely saját mezítelenségünket tárja fel, szolgáltatja ki a marketingcélú kíváncsiskodók, az emberiséget irányító algoritmusok adatahalásai előtt. A mesterséges intelligencia éppen emberi gyarlóságunkat, esendőségünket – vágyainkat, félelmeinket, lelki-fizikai betegségeinket – aknázza ki, és fordítja gazdáinak-fejlesztőinek javára, tudatosan zárva el az egyéni fejlődés, a szembesülés, az önkorrekció és a gyógyulás útjait. A vírus okozta szenvedés ily módon kétoldalú; nem csupán a betegség tüneteiben válik tapasztalhatóvá és átélhetővé, de szakmai, szociális és piaci kényszerek révén is érzékelteti hatását. Meggyőződésem, hogy a pandémia által kiváltott *hiányjelenlét* és *jelenléthiány* olyan stigmát képeznek a világ testén, amelyeket csakis egy magasabb rendű, archaikus alázat tehet elviselhetővé.

Ez az alázat azonban sohasem passzív önátadás. A „semmit sem tudáshoz”, a kezdet kezdetéhez történő visszatérés ugyanis erőkifejtést követel; a „semmi”, amellyel a költő dolgozik, valójában – mint maga is hangsúlyozza – egy „*bekerített semmi*”,

amelynek birtokba vételét komoly fölkészülés előzi meg.¹³ E mentális – ha tetszik: lelki – előgyakorlat az alkotáshoz és az immunitás megteremtéséhez, a *forrás mint cél* megtalálásához egyaránt elengedhetetlen. A várakozást beteljesítő közvetítés, a világra segített szó – mint személyes tanúságtétel¹⁴ – elsődleges szellemi minősége pedig a spontaneitás. A keletkező anyagban a költőnek úgy kell megérítenie tárgyát, mintha először pillantaná meg, történeti-szociokulturális kontextusától függetlenül, a maga meztelenségében. A „semmit sem tudás” ártatlanságából kinövő michelangelói „érintés” teremti meg tehát a formát. Amikor Maár Gyula kérdései nyomán a költő eltűnődik rajta, hogy vajon „be lehet-e manipulálni, be lehet-e játszani az anyagot”¹⁵ – a népszerű pszichológia fordulatával: *be lehet-e vonzani a tárgyat* –, válasza egyszerre vonatkozik a fentebb körülírt meditatív lélek- és tudatállapokra s egyszerre az alázat attitűdjére: „[E]zt a legjobban akkor lehet, ha *minél eleresztettebb* vagyok...”¹⁶

Ide kívánczik, hogy Pilinszky önmagát „antifelvilágosult”-ként határozta meg¹⁷ – szemben a wittgensteini hagyománnyal, amelyre Esterházy Péter révén önálló esztétikai iskola épült. Mint Rada Saratlícnak adott 1975-ös nyilatkozatában kifejtette: képtelen megérteni a nyelv elégtelenségének elvét valló ifjabb pályatársait. Pilinszky éppen ellenkező álláspontra helyezkedett. Hittel vallotta: a nyelv „túlrad” rajta, ezért érezhette Dosztojevszkij élete végéig „modernebb”-nek és „szerényebb”-nek James Joyce-nál.¹⁸ E szerénység háttérben tehát nem az ízlés konzervatív korlátai húzódnak meg, krisztusi alázat rejlik mögötte. Nem valamiféle profán – „esztéta” – üdvtant propagál Pilinszky, amikor (a 20. század végének divatos irodalomelméleti iskoláit messze megelőzve) kimondja: a „hirtelen föllépő keletkezés vagy sarjadás” – a pillanat, „amikor a mű önmagát kezdi el írni” – „*visszavetül és megúáltja* a megfogalmazott anyagot”.¹⁹ Most, a pandémia második esztendejébe lépve, nap mint nap tapasztaljuk, miként húzza keresztbe életünk praktikus terveit – s vet gátat egyúttal az elvakult önmegvalósítás és arculatépítés trendi lehetőségeinek is – a védekezés kényszere. Különösen fontos tehát, hogy megértsük, miben áll a termékeny(itő) jelenlét evangéliumi képlete Pilinszky esztétikájában. Míg Arany János a „jövő szó dallamának” meghallásában, Kosztolányi Dezső a „még nem mondott szó” keresésében, József Attila pedig „a keletkező szó” megjelenítésében éri tetten a poézis sajátos antropológiai teljesítményét,²⁰

¹³ „Nézd, ez a semmi, előbb megmondtam, hogy egy *bekerített* semmi azért, tehát megelőzi egy nagyon is nagy fölkészülést, ami végül is befut a semmibe.” – Uo., 261. (Kiemelés az eredetiben.)

¹⁴ „Én nem akarok egyéb lenni, mint tanúságtévő...” – Uo., 272.

¹⁵ Uo., 259.

¹⁶ Uo., 259. Kiemelés tőlem – S. M.

¹⁷ PILINSZKY: *i. m.* (2016), 220.

¹⁸ Uo., 218. („Arról, hogy mi is a nyelv, Dosztojevszkij sokkalta többet tudott, mint Joyce – írja munkanaplójában Pilinszky. – Ahogy arról is, hogy mi a lét és mi az ember. A nyelvet ő is elvezérelhette és megállíthatta volna egy narcisztikusan önállóított szinten. De ez olyasmí lett volna, mint egy hős, vagy egy menekülő ember, ki vállalkozását és futását öncélú és öntörvényű balettá alakítaná. Dosztojevszkij írástechnikája más. Ő az irgalmasság testi és szellemi cselekedetére, s ha menekül, egyedül menekvésére koncentrál. S íme: ügyetlen mozdulatai oly szépséget és önállóságot öltenek magukra, amit semmiféle koreográfia, kifejezésen túli szövegnek szánt írásmű sem pótolhat, meg se közelíthet. Az a nyelv ugyanis, ami nem kíván kifejezés lenni, csak kifejezés lesz: a valóság fűlsiketítően hamis utánzata.” – Uo: *Egy lírikus naplójából = Új Ember*, 1972. szeptember 24., 3.)

¹⁹ PILINSZKY: *i. m.* (2016), 260.

²⁰ Részletes kifejtését lásd: KOVÁCS Árpád: *Versbe írt szavak*. Bp., Argumentum, 2011.

addig Pilinszky-nél a „keletkező pillanat” kárpótol „összes megrendezett és elképzelt és tervszerű életünkért, ami megbukott”. Ez – és csakis ez – a mozzanat, az alkotás önálló életének első pillanata mutatja meg azt, hogy „visszafele is megváltódhatunk”; „az elrontott ünnep jóvá változhat”.²¹ A karantén mindnyájunkat kíméletlenül figyelmeztet: döntenünk kell, hogy uralkodni próbálunk – boldogtalan zsarnokként – egyszerű életünk felett, vagy visszatérünk a gyermeki lét naiv alázatához, a „figyelem iskolájá”-nak tanításához.²² Mert senki sem szolgálhat egyszerre két úrnak; s a világonkat sakkban tartó vészhelyzet minden kétséget kizáróan demonstrálta az egyik – mégpedig az e világi – egzisztencia korlátait: bizonytalan, sérülékeny voltát. Míg a vírus életeteket követel, a művészet gyógyító valósága életet menthet, amennyiben perspektívát ad, felszabadítja e világi céljaink börtönében sínylődő alkotóerőnket és életidegen célok szolgálatába kényszerített személyiségünket.

Pilinszky a maga cigarettafüstös dolgozószobájának cellamagányában az isteni ihlet pillanatait várva az életajándék, az életünnep költői közvetítésére tette fel életét. Thomas Stearns Eliot szerepfelfogását követve nem különleges – eminens – személyiségnek, hanem médiumnak, vagyis közvetítőnek tekintette a költőket, köztük önmagát is.²³ A század egyik legautentikusabb misztikusa, Simone Weil írásait olvasva felismerte: szellemi elődje őszintén hitt abban, hogy „szerepe” a tiszta és elfogulatlan intellektus kontrollja a világ és az események felett.²⁴ Vajon nem ugyanez a szerep hárul-e napjainkban is a reményt és támaszt kereső emberiség szolgálatát vállaló művészekre? Weil – akárcsak Rilke – éles különbséget tett a tények és a valóság között; Pilinszky szerint „a művészet ambíciója tulajdonképpen nem más, mint a tényektől eljutni a valóságig”.²⁵ Nos, a halálozási adatok, a törvényi szabályozások, az életbe lépő tilalmak és kedvezmények rendszere tények láncolatát alkotják. De vajon kitapintható-e mögöttük a mélyebb emberi valóság, amelyre és amely felett a művész – a misztikus pozícióban leírt-kimondott szavak révén – hatást és kontrollt gyakorolhat?

Mindenekelőtt nemcsak az alkotóknak, de valamennyiünknek vissza kell térni a „figyelem iskolájá”-hoz. „Egy súlyos beteg, ha rosszul nyúlnak hozzá, félrelöki a segítségét. Viszont a pontos diagnózisnak nem tud ellenállni” – szögezi le Pilinszky az irgalmas samaritánus bibliai példája kapcsán.²⁶ Világunk e vészterhes időkben maga is szakszerű, megkérdőjelezhetetlen diagnózisra szorul, hiszen – amint azt Boros János filozófus kollégám tanácskozásunk vitaindítójában megfogalmazta – ha nem is a vírust magát, de azt a közeget, amely a vírust kitermelte, a tudomány teremti meg és újra. Pilinszky 1975-ös nyilatkozatának sorai mintha csak tegnap hangzottak volna el: „Korunk emberét a másodrendű dolgok érdeklik. A világot azonban a költészet,

21 PILINSZKY: *i. m.* (2016), 260.

22 Uo., 266.

23 *Adyról (Vezér Erzsébet, Parancs János, Szekeres László)* = PILINSZKY: *i. m.* (2016), 48.; *A személyes és a személytelen (Kovács Júlia)* = Uo., 52.

24 PILINSZKY: *i. m.* (2016), 265.

25 Uo., 266.

26 Uo., 266.

a hallgatag nők és a magok éltetik.”²⁷ Figyelmünket, ha nem is a tudat teljes kiüresítéséig, de vissza kell terelnünk az elsőrendű dolgokhoz: *belső* – lelki és szellemi – *immunitást* ugyanis egyetlen védőoltás sem adhat, legyen az akár kínai, akár orosz vagy amerikai. Amint a költő nemzedéktársa, az idén harminc esztendeje elhunyt Nemes Nagy Ágnes aforisztikus tömörséggel felszólított: „Tanulni kell. A téli fákat.” És tanulnunk kell az érett Pilinszkytól is, aki élete utolsó évtizedében önmagát igyekezett befejezni, miközben megállíthatatlanul távolodott saját korától, s közben azon tűnődött: vajon egybeesik-e egy adott kor mondanivalója magával a korról.²⁸ Válasza bölcsen bizonytalan. „Nagyon nehéz eldönteni – figyelmeztet –, hogy tulajdonképpen mi a kor; mert a kor nem biztos, hogy azonos azzal, amiről beszél. Illetőleg: nem *teljesen* azonos.”²⁹

*

Ma már valószínűleg nem képezi vita tárgyát, hogy a koronavírus-járvány 2020. januári európai betörésével új időszámítás kezdődött hazánkban is. Pusztító világháborúk súlyával mérhető vízválástöről beszélünk. Átalakult a gazdaság, a kultúra, még a politika szerkezete is, nyilvánvaló, hogy az élet soha többé nem lesz olyan, mint a Covid nyitó hulláma előtt volt. Több mint egy év telt el az első regisztrált magyar beteg nyilvántartásba vétele óta, s még mindig nem látjuk a járvány végét. Azt pedig csupán találgathatjuk, mi volt – s főként: mi lesz az újabb és újabb generációk számára – a pandémia korának üzenete. Egyvalamiben azonban biztos vagyok: a tények regisztrálását átengedhetjük a tudománynak, de a valóság iránti felelősség közös. Ezt a közös felelősséget exponálja az idén száz esztendeje született Pilinszky János életműve, és ebben áll a „keletkező gondolat” poétikájának aktualitása is.

Irodalomjegyzék

- *Egyenes labirintus: Pilinszky-portré a televízióban (Maár Gyula)* = PILINSZKY János: *Beszélgetések*. Szerk. HAFNER Zoltán, Bp., Magvető, 2016, 254–273.
- HAFNER Zoltán: *Az üldözött legenda: Kilencvenkilenc éve született Pilinszky János* = *Magyar Nemzet*, 2020. november 28.
- *Hűség a labirintushoz: Beszélgetés Pilinszky Jánossal*. Rendezte: MAÁR Gyula, Bp., MTV, 1978. <https://www.youtube.com/watch?v=Xka8jpMXyiw> (utolsó letöltés: 2021. 03. 10.)
- KOVÁCS Árpád: *Versbe írt szavak*. Bp., Argumentum, 2011.
- PILINSZKY János *Összegyűjtött művei: Naplók, töredékek*. Szerk. HAFNER Zoltán, Bp., Osiris, 1995.
- PILINSZKY János: *A „teremtő” képzelet sorsa korunkban* = *Uő: Összegyűjtött művei: Versek*. Szerk. JELENITS István, Bp., Századvég, 1993, 80.
- PILINSZKY János: *Egy lírikus naplójából* = *Új Ember*, 1972. szeptember 24., 3.
- PILINSZKY János: *Tűnődés az „evangéliumi esztétikáról”* = *Új Ember*, 1961. 49. sz., 3.
- *Pilinszky-portré a televízióban (Maár Gyula)* = PILINSZKY János: *Beszélgetések*. Szerk. TÖRÖK Endre, Bp., Magvető, 1983, 219–241.

²⁷ Uo., 219.

²⁸ Uo., 269.

²⁹ Uo., 269. (Kiemelés tőlem – S. M.)